

Politeja

Nr 5(86), 2023, s. 153-178

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.86.08>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Mirella KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA 

Uniwersytet Jagielloński

m.korzeniewska-wiszniewska@uj.edu.pl

PROTEST JAKO FORMA RUCHU OBYWATELSKIEGO W SPOŁECZEŃSTWIE POKONFLIKTOWYM NA PRZYKŁADZIE REPUBLIKI SERBII¹

ABSTRACT Protest as a Form of Civic Movement in Post-Conflict Society with the Example of the Republic of Serbia

Civic activity, the degree of development of this activity and its multifaceted relationship with the state has been one of the most expressive manifestations of mature democracy for several decades. Citizens' trust in bottom-up initiatives is a long-term process built in the social space where systemic democracy is present. Serbs, as a society that directly or indirectly experienced armed conflicts, entered the path of democratisation after 2000 and remained on it for about 15 years, when during the rule of the Serbian Progressive Party of Aleksander Vučić, the populist character of the rule slowed down and then reversed the democratisation processes. The aim of the article is to look at the protest as one of the most common manifestations of civic movements and to analyse the subject matter of the protests, their intensity, the possibility of influencing the political and social reality, and finally the cases of its evolution, related to its transformation into other forms of activity.

Keywords: civic movements on the Balkans, social movements, protests in Serbia, 1 of the 5 million, Ne da(vi)mo Beograd, Ekološki ustanak

¹ Artykuł poświęcony jest analizie ewolucji ruchów społecznych wśród społeczeństwa serbskiego z obszaru Republiki Serbii w znaczeniu jej faktycznych granic. Mimo że w pierwszej części tekstu charakterystyka uwzględnia konflikt w Kosowie i Serbów mieszkających na jego obszarze jako społeczeństwo pokonfliktowe, analiza nie uwzględnia aktywności tej części społeczeństwa.

Słowa kluczowe: ruchy obywatelskie na Bałkanach, ruchy społeczne, protesty w Serbii, 1 od 5 miliona, Ne da(vi)mo Beograd, Ekološki ustanak

WSTĘP

Aktywność obywatelska jest znanym sposobem prezentowania swojego stanowiska i poglądów przez pewną część społeczeństwa, domagającą się realizacji postulatów wyrażanych za pomocą publicznej aktywności; to specyficzna forma apelu zaangażowanych grup społecznych do osób sprawujących władzę, polegająca na podejmowaniu mniej lub bardziej zorganizowanych działań. Te zjawiska zostały zdefiniowane jako ruchy społeczne, zaś rozwój badań nad nimi nastąpił w latach 60. XX wieku. Z upływem dekad ruchy te skupiły się na realizacji zadań o węższym zakresie i precyzyjniej zdefiniowanym celu. Dzięki ogólnoswiatowemu rozwojowi technologii informacyjnej na przełomie XX i XXI wieku zmienił się również sposób budowania kontaktów i gromadzenia uczestników. Ruchy społeczne zaczęto nazywać „nowymi”, te jednak dalej ewoluowały, prezentując różne warianty aktywności, także politycznej. Obecnie wywołuje to trudności w kategoryzacji ich działań. Pojawiające się określenie „nowe ruchy społeczne drugiej generacji” wskazuje na dynamiczny rozwój oddolnych inicjatyw obywatelskich, które chcą zmieniać lokalną rzeczywistość w obliczu braku zaufania do polityków szczebla władz centralnych, niezainteresowanych wpływem na zmianę położenia obywateli. Pragną one też przewartościować rolę oraz pozycję organizacji pozarządowych poprzez zjawisko ich „deprofesjonalizacji” jako swoistego powrotu do źródeł. Dążą do tego, podejmując indywidualne inicjatywy, które zrywają z hierarchicznymi powiązaniem, szczególnie finansowymi. Mamy także do czynienia z nurtem określonym jako „codzienny aktywizm” (*everyday activism*), zakładającym indywidualną działalność społeczną dla osiągnięcia postawionych przez siebie celów.

Artykuł ma na celu analizę jednej z form aktywności obywatelskiej: protestów, podejmowanych przez przedstawicieli społeczeństwa serbskiego, z uwzględnieniem jego specyfiki jako postkomunistycznego i pokonfliktowego. Przeanalizowany zostanie okres od 2000 roku do dziś, czyli od zapoczątkowania demokratycznych transformacji politycznych w tym państwie aż do ich zahamowania i regresu, z którym mamy obecnie do czynienia.

W swoich ramach teoretycznych tekst będzie opierał się na dotychczasowych definicjach i badaniach nad ruchami obywatelskimi, zaś analiza tematyki, organizacji i skutków protestów została przeprowadzona na podstawie publikacji związanych z aktywnościami tych ruchów, zamieszczonymi przez jej aktywistów oraz źródła analizujące te przypadki w mediach i wirtualnej przestrzeni publicznej. Poza tym sięgnięto do tekstów naukowych i eksperckich na temat ich aktywności.

Analiza problematyki dokonywana w tekście osadza się na dwóch hipotezach. Według pierwszej mimo że w Serbii transformacje polityczne i gospodarcze

przeprowadzano, i to w sposób niedoskonały, przez ok. 15 lat (2000-2016), społeczeństwo serbskie ma wysoki stopień świadomości obywatelskiej w odniesieniu do zakresu aktywności społecznej. Druga hipoteza zakłada, że rozwój aktywności obywatelskich jest niezależny od stopnia demokratyzacji państwa, jeśli tylko funkcjonują w nim podstawowe struktury systemowe opierające się na założeniach demokratycznych, tworzące uwarunkowania dla powstania tych ruchów.

RUCHY SPOŁECZNE – RAMY TEORETYCZNE

Do połowy XX wieku aktywności podejmowane przez grupy ludzi odzwierciedlały podziały klasowe. Te, które pojawiły się w latach 60. XX wieku, skłoniły badaczy (politologów, socjologów i innych) do wyjścia poza dotychczasowe kategoryzacje i ujęcia, ukształtowane na przełomie XIX i XX wieku. Ze względu na odmiennosć nowych zjawisk i ich nowe podejście do struktury społecznej ruchy te zaczęto nazywać „nowymi ruchami społecznymi”. Badania podejmowane przez takich naukowców, jak Alberto Melucci, Claus Offe, Alain Touraine, Manuel Castells, Jürgen Habermas, Immanuel Wallerstein czy Klaus Eder, doprowadziły do przededefiniowania zjawiska ruchów społecznych, wskazując na ich specyfikę – ponadklasowe zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne, jednoczące szersze zbiorowości, oraz koncentrację na kwestiach uniwersalnych: pokoju, ochronie środowiska, obronie praw jednostki, równouprawnieniu, przezwyciężaniu alienacji pracy. Jak wskazują Sławomir Kantyka i Zbigniew Kantyka, *oparte są na strukturze nieformalnej i dominacji więzi poziomych; działania swoje opierają na negacji istniejącego status quo i proteście, poruszając się w sferze polityki nieinstytucjonalnej*².

Ruch społeczny stał się, za podstawowymi definicjami, *zorganizowanym wysiłkiem znacznej grupy osób na rzecz zmiany (lub przeciwstawienia się zmianom) określonego aspektu społeczeństwa*³. Jan Szczepański podkreślił element wspólnych metod działania, wartości i ideologii, a Piotr Sztompka niezinstytucjonalizowany sposób działania. Mario Diani w definicji z 2009 roku dodał element „konfliktowych relacji z wyraźnie określonym przeciwnikiem”, tworzenie „gęstych, nieformalnych sieci” (kontaktów, zwłaszcza internetowych, z kluczową rolą mediów społecznościowych) i „podzielanie odrębnej, zbiorowej tożsamości”. O „sieci oburzenia i nadziei” pisał Manuel Castells, podkreślając przy tym olbrzymie poparcie opinii publicznej dla nich, które jednak nie doprowadzało do zmian z powodu braku determinacji i zbyt krótkotrwałych działań. Na spontaniczny charakter nowych ruchów, ich chwilowość i ulotność zwracali uwagę Krzysztof Łabędź (*problem powszednieje, traci walor świeżości, przestaje być newsem, a nie jest bezpośrednio zagrażający ludziom, ich pozycji*

² S. Kantyka, Z. Kantyka, *Nowe lokalne ruchy społeczne a kapitał polityczny*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2020, vol. 49, s. 158, [online] <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rpr/article/view/24560/22729>, 21 X 2022.

³ T. Paleczny, *Nowe ruchy społeczne w warunkach globalizacji*, s. 147, [online] https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/80032/paleczny_nowe_ruchy_spoleczne_2010.pdf, 21 XII 2022.

i pracy. Rozmywa się więc w szeregu debat, dyskusji, propozycji zmian itd.⁴), Tadeusz Paleczny czy Arkadiusz Indraszczyk⁵.

Claus Offe zwrócił uwagę na aspekt, który będzie istotnym wątkiem pojawiającym się współcześnie: łączenie politycznych i pozapolitycznych sfer aktywności społecznej, co wynika ze świadomości wpływu polityki na rzeczywistość i konieczności bezpośredniego oddziaływania na nią. To coś, czego wcześniej ruchy starały się unikać. Wikłają się bowiem w paradoks, którego nie sposób uniknąć: ruchy jako zjawisko społeczne – oddolne – dążą do zmiany rzeczywistości społecznej w miarę powstających potrzeb, ale owe zmiany mogą być wprowadzone jedynie drogą decyzji na szczeblu politycznym (samorządowym lub centralnym). Ta świadomość, połączona z wejściem w politykę, doprowadziła do pojawienia się opinii o zmianie społeczeństwa obywatelskiego w społeczeństwo polityczne⁶. Upolitycznienie postrzegane jest jako konieczność opuszczenia własnej sieci powiązań na rzecz włączenia się w sieć innych – obcych, łączących się z partycypacją we władzy, co może grozić zatraceniem pierwotnej tożsamości oraz byciem potraktowanym instrumentalnie przez polityczne sieci powiązań. Rezygnacja z powyższego pociąga za sobą fatalizm i determinizm, które ograniczają ludzką zdolność do działania, wyboru i zmiany istniejącego świata⁷.

Sławomir Kantyka i Zbigniew Kantyka wskazują na podejmowanie prób i konieczność faktycznego urzeczywistnienia zasady równości (pogłębienia demokracji), w skali lokalnej – realnego upodmiotowienia, pozwalającego na oddolne wypracowywanie decyzji rozstrzygających o losach wspólnot. Zaś owo realne upodmiotowienie [...] zwłaszcza na poziomie regionalnym i lokalnym [...] uznane zostało za środek do celu: przekształcania rzeczywistości w sposób zgodny z autentycznymi interesami wspólnoty⁸. Nie wiązało się ono wyłącznie z osiągnięciem celu, ale i z przekształcaniem świadomości swych członków, w części także – społeczeństwa. Aktywiści spełniają tym samym funkcje tłumacza i instruktora, pośrednicząc w przekazie informacji pomiędzy władzami lokalnymi a mieszkańcami i edukując społeczności lokalne w kwestiach związanych z funkcjonowaniem samorządu⁹.

⁴ A. Indraszczyk, *Ruchy społeczne a bezpieczeństwo człowieka i społeczności*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2017, vol. 14, no. 14, s. 117.

⁵ K. Łabędź, *Nowe ruchy społeczne w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2017, vol. 24, no. 2, s. 189; A. Indraszczyk, *Ruchy społeczne a bezpieczeństwo...*, s. 115-116. Na temat nowej formy budowania kontaktów i wykorzystywania ich w ruchach społecznych zob. też J. Radzioch, *Konflikty społeczne a działalność nowych ruchów społecznych*, „Refleksje” 2018, no. 18, s. 209, [online] <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/05/13-Radzioch.pdf>, 18 X 2022.

⁶ Więcej na ten temat zob. K. Łabędź, *Nowe ruchy...*, s. 190; S. Kantyka, Z. Kantyka, *Nowe lokalne ruchy społeczne...*, s. 169; M. Tobiasz, *Anti-Politics and Civic Identity: How to Revitalize the Public Sphere in a Democracy?*, „Politeja” 2020, vol. 17, no. 5, s. 159; A. Wiśniewska, *Społeczeństwo polityczne zastępuje społeczeństwo obywatelskie*, Krytyka Polityczna, 21 VI 2017, [online] <https://krytykapolityczna.pl/felietony/agnieszka-wisniewska/spoleczenstwo-polityczne-zastepuje-spojeczenstwo-obywatelskie/>, 26 I 2023.

⁷ M. Tobiasz, *Anti-Politics and Civic Identity...*, s. 159.

⁸ S. Kantyka, Z. Kantyka, *Nowe lokalne ruchy społeczne...*, s. 158, 161.

⁹ *Tamże*, s. 169.

Galia Chimiak pisała o uwarunkowaniach, które przyczyniły się do profesjonalizacji aktywności społecznej, wskazując na okoliczności jej dokonania w warunkach pokomunistycznych i możliwości rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na podstawie zastanego kapitału społecznego. „Dojrzewanie i profesjonalizacja” organizacji pozarządowych jako aktywności obywatelskich cechowały pierwszą dekadę transformacji politycznych i społecznych, co z kolei miało doprowadzić do *urządowienia i komercjalizacji sektora na dłuższą metę, a to wiązało się z ich oderwaniem się od podstawowych założeń działalności*¹⁰. Doprowadziło to państwa Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej do zjawiska deinstytucjonalizacji aktywności społecznych w postaci oddolnych inicjatyw aktywistów niezrzeszonych w żadnych instytucjach i organizacjach pozarządowych. Postrzegano to jako odpowiedź na zagrożenie utraty autonomii i niezależności organizacji pozarządowych. Tendencja do „deprofesjonalizacji” sektora będącego obszarem aktywności społeczeństwa obywatelskiego wygenerowała nowe zjawiska, np. prywatnych inicjatyw obywatelskich, które Piotr Goldstein nazywa „codziennym aktywizmem” lub tzw. MONGO (My Own NGO)¹¹.

Chimiak zwraca uwagę na fakt, że państwa pokomunistyczne, których celem w procesie transformacji było „dogonienie Zachodu”, po trzech dekadach przemian i własnych doświadczeń dostrzegają swoje odrębne potrzeby; powielanie modeli zachodnich okazuje się już niewystarczające dla ich zaspokojenia¹².

UWARUNKOWANIA EWOLUCJI RUCHÓW SPOŁECZNYCH W SERBII JAKO SPOŁECZEŃSTWIE POKONFLIKTOWYM W LATACH 1991-2012

Po upadku systemu socjalistycznego, oznaczającego również koniec państwa jugosłowiańskiego (Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, SFRJ), Serbowie – obywatele dzisiejszej Republiki Serbii – w ciągu niespełna 20 lat byli obywatelami czterech państw. Po ostatecznej likwidacji SFRJ od 27 kwietnia 1992 roku stali się członkami państwa o zupełnie innym kształcie oraz strukturze narodowej: Federacyjnej Republiki Jugosławii (złożona z dwóch na sześć byłych republik jugosłowiańskich – Serbii oraz Czarnogóry). W 2003 roku nazwa państwa została zmieniona na „Serbia i Czarnogóra”, przy czym zmiana nie dotyczyła wyłącznie nazwy, ale generowała też nowy kształt systemowy. Wspólnota Serbów i Czarnogórców zakończyła się w maju 2006 roku utworzeniem dwóch odrębnych państw: Serbii oraz Czarnogóry. Dynamiczne zmiany i postępujące rozdrobnienie polityczne, którego serbskie społeczeństwo było świadkiem, dotyczyły zasadniczo tylko obszaru państwa; struktury polityczne i partyjne pozostawały niezmiennie.

¹⁰ G. Chimiak, *The Dynamic of Institutionalisation of Civic Initiatives in the Context of Former Communist Countries*, [w:] *Zmiana ram. Instytucje po 1989 roku w Europie Środkowej i na Bałkanach*, red. M. Bogusławska, A. Kobylińska, S. Siedlecka, Warszawa–Kraków 2019, s. 18-19, 25, 30.

¹¹ Więcej na ten temat zob. *tamże*, s. 23, 25-27; P. Goldstein, *Post-Yugoslav Everyday Activism(s): A Different Form of Activist Citizenship?*, „Europe-Asia Studies” 2017, vol. 69, no. 9, s. 1455-1456.

¹² G. Chimiak, *The Dynamic of Institutionalisation...*, s. 32.

Po rozpadzie SFRJ społeczeństwo serbskie przez ponad dwie dekady znajdowało się w sytuacji napięcia polityczno-społecznego, wynikającego albo z uwikłania w konflikt zbrojny, albo powiązania z konfliktem. Wojny lat 1991-1995 w Słowenii, Chorwacji oraz Bośni i Hercegowinie pozostawiły społeczeństwo serbskie z dzisiejszej Republiki Serbii poza strefą działań zbrojnych, jednak było ono mocno uwikłane w te konflikty politycznie, militarnie i społecznie. Serbowie zamieszkujący Chorwację oraz Bośnię i Hercegowinę byli stroną czynną w konfliktach, chcieli pozostawienia tych terytoriów w SFRJ, zaś po jej rozpadzie – w FRJ. Polityczne zaangażowanie belgradzkiego establishmentu oraz wsparcie ideologiczne dla walczących, również ze strony opozycji, włączały serbskie społeczeństwo w te wojny. Dodatkowo zostało ono wyraźnie dotknięte konsekwencjami postaw polityków, w szczególności prezydenta Slobodana Miloševića oraz dowódców Armii Jugosławii. Obszar FRJ objęto sankcjami, co pozostawiało to państwo w izolacji międzynarodowej prawie na całe lata 90. XX wieku. Pierwsze sankcje zostały wprowadzone przez Europejską Wspólnotę Gospodarczą 8 listopada 1991 roku¹³, kolejne zatwierdziła Rada Bezpieczeństwa ONZ 30 maja 1992 roku¹⁴. Obowiązywały one do 1 października 1996 roku, jednak FRJ pozostała w międzynarodowej izolacji przez brak członkostwa w organizacjach międzynarodowych.

W tym okresie serbskie społeczeństwo nie pozostało obojętne zarówno wobec rozpadu państwa jugosłowiańskiego, konfliktów zbrojnych z nim związanych, jak i wobec polityki wewnętrznej Miloševića, który w krótkim czasie z przywódcy narodu stał się dyktatorem. Protesty w Serbii, do których doszło w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, miały więc charakter wielowymiarowy – zarówno antywojenny, jak i ukierunkowany na sprzeciw wobec sytuacji wewnętrznej państwa. Pogarszające się w szybkim tempie warunki gospodarcze, wcielanie mężczyzn do oddziałów walczących w wojnach oraz napływ serbskich uchodźców bezpośrednio wikały społeczeństwo w wydarzenia. Protestom przewodzili opozycjoni wobec Miloševića politycy, intelektualiści i aktywiści, represjonowani za swoją działalność¹⁵.

Druga połowa lat 90. XX wieku przyniosła społeczeństwu serbskiemu konflikt zbrojny bezpośrednio na terytorium Serbii¹⁶. We wcześniejszych dekadach na obszarze

¹³ *Economic Sanctions, Health, and Welfare in the Federal Republic of Yugoslavia 1990-2000*, red. R. Garfield, Belgrade 2001, [online] <https://reliefweb.int/report/serbia/economic-sanctions-health-and-welfare-federal-republic-yugoslavia-1990-2000>, 22 XII 2022.

¹⁴ I. Bajić-Hajduković, *Remembering the „Embargo Cake”: The Legacy of Hyperinflation and the UN Sanctions in Serbia*, „Contemporary Southeastern Europe” 2014, vol. 1, no. 2, s. 61-79, [online] https://web.archive.org/web/20170430133521/http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/cse/sites/default/files/papers/Bajic_Embargo_Cake.pdf, 15 XII 2022.

¹⁵ Więcej na ten temat zob. M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića*, Kraków 2008, s. 164-176; N. Vladislavjević, *Protesti u nedemokratskim režimima*, „Političke Perspektive” 2011, vol. 1, no. 1, [online] https://www.researchgate.net/publication/342899353_Protesti_u_nedemokratskim_rezimima, 15 XII 2022; M. Vasić, *Srbijanska policija 1987-2000. Do armije građanskog rata i natrag*, „Vreme” 2002, no. 618 (7 XI), [online] <https://www.vreme.com/vreme/do-armije-gradjanskog-rata-i-natrag/>, 15 XII 2022.

¹⁶ Kolejne sankcje, które wpływały destrukcyjnie na sytuację ekonomiczno-społeczną, zostały wprowadzone w 1998 roku, już nie tylko ze strony ONZ oraz UE, ale i Stanów Zjednoczonych. Wprowadzono

Kosowa dochodziło do napięć na tle etnicznym, związanych z kryzysem ekonomicznym i politycznym końca systemu socjalistycznego oraz rozpadu państwa. Napięcia te eskalowały w latach 80. XX wieku i przybierały różne formy (manifestacje, starcia z jugosłowiańską milicją, powszechne strajki). Od początku lat 90. konflikty zbrojne stworzyły warunki do przemytu broni dla formujących się organizacji paramilitarnych na obszarze Kosowa, pozwalały też ich członkom zdobywać doświadczenie wojenne na frontach trwających wojen¹⁷.

W drugiej połowie lat 90. eskalacja napięcia doprowadziła do otwartego konfliktu zbrojnego o asymetrycznym charakterze, w który postanowiły zaangażować się Stany Zjednoczone, występując po stronie kosowskich Albańczyków. Fiasko rozmów pokojowych doprowadziło do rozpoczęcia wojny przez NATO 24 marca 1999 roku przeciwko Serbii. Działania ukierunkowane były na siłowe obalenie Miloševića – ówczesnego prezydenta FRJ, jednak wojenne okoliczności doprowadziły do konsolidacji politycznej i społecznej wokół władzy, przeciwko wojskom atakującym. Na mocy porozumienia w Kumanowie z 9 czerwca 1999 roku oraz Rezolucji ONZ 1244 (z 10 czerwca 1999 roku), stanowiących kanwę późniejszych działań wspólnoty międzynarodowej na obszarze Kosowa¹⁸, obszar prowincji wyłączono spod jurysdykcji Serbii. Od tamtej pory trwa spór o Kosowo, jego status oraz politykę na linii Prisztina–Belgrad, szczególnie po 2008 roku, gdy Republika Kosowa ogłosiła jednostronnie niepodległość od Republiki Serbii. Funkcjonowanie Kosowa na arenie międzynarodowej¹⁹ plasuje je wśród państw niezależnych, lecz Serbowie stali się społeczeństwem żyjącym w rzeczywistości zamrożonego konfliktu, z uwzględnieniem różnicy w położeniu Serbów kosowskich i tych z Republiki Serbii. Ci pierwsi żyją w stanie permanentnego napięcia międzyetnicznego, które okresowo eskaluje i przybiera różne formy przemocy, również fizycznej²⁰. Ci drudzy znajdują się w położeniu analogicznym do tego w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, gdy z jednej strony obserwowali położenie swoich ziomków w nowo

je ze względu na nasilenie walk między armią serbską a albańskimi bojówkami paramilitarnymi UÇK w Kosowie. *Economic Sanctions...*, s. 16-17.

¹⁷ Albańczycy walczyli po stronie chorwackiej przeciwko Serbom choćby podczas wojny w Chorwacji w latach 1991-1995.

¹⁸ Wprowadzenie natowskich jednostek w ramach misji KFOR, administracji ONZ po nazwą UNMiK oraz od 2008 roku misji UE o nazwie EULEX. Więcej na temat tego konfliktu zob. M. Albright, *Pani sekretarz stanu*, przeł. B. Gadomska, Warszawa 2005, s. 376-405; T. Judah, *Kosovo: War and Revenge*, New Haven–London 2000, s. 165-270; M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003, s. 256-319.

¹⁹ K. Pawłowski, *Państwowość Kosowa. Geneza, uwarunkowania, współczesność*, Lublin 2018, s. 612 i n. Kosowo aktualnie (początek 2023 roku) uznane jest dokładnie przez połowę (97 na 194) państw na świecie. Zob. Kancelarija za Kosovo i Metohiju. Vlada Republike Srbije, [online] <https://www.kim.gov.rs/lat/np101.php>, 29 XII 2022.

²⁰ Jako przykład można tutaj wymienić wydarzenia roku 2004 czy z 2022, eskalujące napięcie, związane z wydarzeniami politycznymi. Zob. *Drama na Kosovu, pritisak EU, novi mandat Vučiću, inflacija... Sta je po hrvatskim medijima obeležilo Srbiju u 2022. godini?*, Danas, 28 XII 2022, [online] <https://www.danas.rs/svet/region/drama-na-kosovu-pritisak-eu-novi-mandat-vucicu-inflacija-sta-je-po-hrvatskim-medijima-obelezilo-srbiju-u-2022-godini/>, 28 XII 2022.

kształtującym się państwie, przy udziale wspólnoty międzynarodowej i próbach normalizacji na płaszczyźnie etnicznej, z drugiej zaś byli świadkami zaangażowanej polityki Belgradu wobec nich.

Wojna, długotrwałe sankcje, izolacja Serbii na arenie międzynarodowej oraz zmęczenie polityką Miloševića, która nie obroniła interesów narodu serbskiego, doprowadziły do odsunięcia polityka od władzy podczas tzw. Rewolucji 5 października (serb. Petooktobarska revolucija); manifestacje Serbów były motorem tego wydarzenia. Należy podkreślić, że bezpośrednią przyczyną wystąpień w 2000 roku było sfałszowanie wyników wyborów przez rządzących²¹. Cztery lata wcześniej, podczas protestów w latach 1996 i 1997 w związku ze sfałszowaniem wyborów lokalnych, nie udało się obalić dyktatora. Można jednak postawić pytanie: czy wola społeczeństwa była wówczas mniejsza, czy wpłynął na to ówczesny brak powiązań przywódców manifestacji z kluczowymi służbami w państwie? Masowość protestów w 2000 roku była porównywalna, stanowisko przywódców – inne. O ile w latach 1996 i 1997 opozycja była rozbita wewnętrznie i nie mogła dojść do porozumienia w sprawie przyszłości państwa, o tyle trzy lata później polityczna siła napędowa w postaci koalicji ugrupowań politycznych Demokratycznej Opozycji Serbii (Demokratska opozicija Srbije, DOS) zaprezentowała zwarty blok, zaś kulisy powiązań jej członków zarówno z serbskimi służbami, jak i z grupami przestępczymi (powiązanymi z kolei z oddziałami paramilitarnymi z czasów wojen) do dzisiaj pozostają niejasne²².

Po odsunięciu Miloševića i jego Socjalistycznej Partii Serbii od władzy Republika Serbii weszła na drogę transformacji demokratycznej. Serbskie społeczeństwo niespełna dwa lata po konflikcie zbrojnym musiało się zmierzyć z dylematami dotychczas niespotkanymi w wyborze kierunku politycznego. Zachód, utożsamiany ze wspólnotą euroatlantycką, kojarzył się Serbom z antyserbizmem lat 90., embargiem i izolacją na arenie międzynarodowej, wreszcie bombardowaniami NATO. Równocześnie utożsamiał pomyślność transformacji oraz społeczny dobrobyt, czego przykładem były państwa Europy Środkowej, mające niebawem przystąpić do UE. Jeśli chodziło o rozwój gospodarczy, to zasadniczo alternatywy nie było – wszystkie państwa bałkańskie obierały prozachodni, prounijny i pronatowski kierunek. Pójście odrębną drogą polityczno-gospodarczą oznaczało ponowną izolację w regionie i na arenie międzynarodowej. Duża część społeczeństwa serbskiego sympatyzowała z Federacją Rosyjską, która jednak u progu XXI wieku, po dekadzie nieudanych reform, nie była w stanie zaoferować atrakcyjnej współpracy polityczno-gospodarczej. Skąd zatem dylemat? Obok pamięci o niedawnych bombardowaniach wciąż otwarta pozostawała kwestia Kosowa, z którego uciekali Serbowie; w pierwszych latach po 1999 roku byli oni obiektem prześladowań, z czym nie potrafiły poradzić sobie administracja ONZ i wojska NATO. Kwestia kosowska stała się symbolem pozycji Serbów wobec reszty świata, co znakomicie wpisywało się w serbską historię, kulturę, stereotypy, a także bieżącą politykę. Serbowie

²¹ N. Vladisavljević, *Protesti u nedemokratskim režimima...*, s. 74.

²² Więcej na ten temat zob. M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami...*, s. 195-206; M. Vasić, *Srbijanska policija...*

postrzegali siebie, zgodnie z prawdą, jako naród, który utracił w poprzedniej dekadzie wszystko, o co walczył, zaś walczący na frontach, którzy bronili interesów narodowych, byli sądzeni przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości. Nawet przywódca polityczny Zoran Đinđić, symbol odsunięcia Miloševića od władzy²³ i przekazania go Trybunałowi w Hadze, nie podjął się ani rozliczenia polityki wobec wojen lat 90. XX wieku, ani rozwiązania kwestii Kosowa.

Mimo tych wydarzeń społeczeństwo serbskie u progu XXI wieku było entuzjastycznie nastawione do przemian. Wierzano w krótkotrwałą drogę reform i szybkie przystąpienie do Unii Europejskiej, co przełożyło się na rekordowe poparcie akcesji w 2003 roku – 72%, przy 8% przeciwników. W ciągu kolejnej dekady ten odsetek malał wraz z opieszałymi przemianami oraz oddalającą się perspektywą integracji²⁴.

Następna dekada, do 2012 roku, przyniosła rozwój sektora pozarządowego, ale pozabawiona była większych wystąpień społecznych. Najbardziej charakterystyczna dla tego okresu stała się organizacja Parady równości (serb. *Parada ponosa, Beograd prajd*) na rzecz równości społeczności LGBT. Pierwsza odbyła się 30 czerwca 2001 roku pod hasłem „Jest miejsce dla nas wszystkich” (serb. *Ima mesta za sve nas*). Wydarzenie zostało zakłócone przez ataki chuliganów, przedstawicieli organizacji prawicowych, a także duchownego Serbskiego Kościoła Prawosławnego (SKP). Manifestację prezentowano w mediach jako „pierwszą paradę równości w Jugosławii”, a funkcjonujące już wtedy organizacje związane z ochroną praw człowieka wystosowały pisemne listy-protesty do władz, wskazując konieczność lepszego zabezpieczenia tego typu imprez przez organy

²³ Obok Vojislava Koštunicy, który wygrał z Miloševićiem wybory prezydenckie w 2000 roku i postrzegany był jako osoba bardziej konserwatywna i krytycznie nastawiona do Zachodu.

²⁴ W 2013 roku poziom poparcia dla przystąpienia do UE osiągnie już wynik 41% (równocześnie 69% społeczeństwa nie wierzyło, że Serbia w ogóle zostanie do UE przyjęta). W ciągu kolejnej dekady, podczas rządów SPP i Aleksandra Vučića, to poparcie wzrosło do 53% (listopad 2021), jednak wojna w Ukrainie od lutego 2022 roku spowodowała gwałtowny spadek poparcia – do 35%, przy 44% opowiadających się przeciwko przystąpieniu do UE. Mogło na to wpłynąć postrzeganie tej wojny w pierwszych miesiącach jej trwania jako wywołanej polityką ukraińską i zachodnią, co wywołało wzrost sympatii prorosyjskich w społeczeństwie, przy dodatkowej prorosyjskiej kampanii w zdecydowanej większości mediów. Od lata 2022 roku obraz wojny, a przez to postawa Serbów zaczęły ulegać stopniowej zmianie; media zaczęły otwarcie pisać o inwazji Rosji i jej odpowiedzialności za wojnę. Badania przeprowadzone w listopadzie 2022 roku wskazywały wzrost poparcia serbskiego społeczeństwa dla wprowadzenia sankcji przez Serbię, na co zresztą naciska Bruksela. W styczniu 2023 roku na szczycie w Davos prezydent Serbii podkreślił, że UE jest jedyną drogą Serbii, i potwierdził, że Donbas i Krym uważa za ukraińskie terytoria. Zob. L. Valtner, *Nikada manja podrška ulasku Srbije u EU*, Danas, 28 I 2013, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/nikada-manja-podrška-ulasku-srbije-u-eu/>, 26 I 2023; *U Srbiji najmanja podrška članstvu u EU od svih zemalja regiona*, Danas, 16 XI 2021, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/u-srbiji-najmanja-podrška-clanstvu-u-eu-od-svih-zemlja-regiona/>, 26 I 2023; N. Rakić, *Dramatičan pad podrške građana Srbije članstvu u EU*, RTS, 26 IV 2022, [online] <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4792735/podrška-eu-građani-srbija-pad.html>, 26 I 2023; M. Miletić, *U Srbiji raste podrška uvođenju sankcija protiv Rusije*, Radio Slobodna Evropa, 25 XI 2022, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-podrška-sankcijama-protiv-rusije/32149039.html>, 3 I 2023; *Udaljava li Vučić Srbiju od Moskve: Predsednik Srbije traži garancije od EU*, Danas, 20 I 2023, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/udaljava-li-vucic-srbiju-od-moskve-srpski-predsednik-trazi-garancije-od-eu/?fbclid=IwAR0mUpnwFXJZNCfytSu2FGQmsF5m8aSHL0JFI18EuK1tDd0jevmaJZFldbQ>, 26 I 2023.

państwa²⁵. Kolejne próby zorganizowania parady równości podjęto w 2009 roku, ale udało się to dopiero w 2010 roku i kolejnych latach. Impreza ta, wskazująca na demokratyzowanie się Serbii, zniknęła z przestrzeni społecznej w pierwszej dekadzie XXI wieku, po incydentach społecznych.

Inne, rzadko organizowane manifestacje związane były z kwestiami narodowymi. Pierwsza dekada XXI wieku upływała pod znakiem reform realizowanych przez demokratów pod przywództwem Borisa Tadicia, prezentującego siebie jako kontynuatora polityki Đindicia. Kładł on jednak duży nacisk na sprawy narodowe, silnie eksponowane również przez SKP, a to spowodowało, że balans między demokratyzacją a kwestiami narodowymi nie mógł zostać utrzymany.

Manifestacje organizowane w tym czasie dotyczyły trzech kwestii. Pierwszą były aresztowania osób oskarżonych o zbrodnie wojenne. Między 2000 a 2011 rokiem wystąpienia o tym charakterze odbyły się trzykrotnie: w 2003 roku z powodu aresztowania Veselina Šljivančanina²⁶, w 2008 roku po ujęciu Radovana Karadžicia²⁷ oraz w 2011 roku z powodu aresztowania Ratko Mladicia²⁸. Dwa ostatnie protesty miały dużą skalę: trwały kilka dni i zorganizowano je w kilku miastach Republiki Serbii oraz kilku (a w przypadku Mladicia – kilkunastu) miastach Bośni i Hercegowiny.

Druga kwestia, która zmobilizowała nie tylko Serbów, lecz także przedstawicieli innych państw całego świata w geście ich poparcia, wiązała się z jednostronnym ogłoszeniem niepodległości przez Kosowo w 2008 roku. W samej Republice Serbii oraz w Republice Serbskiej w Bośni i Hercegowinie protesty trwały 11 dni (od 17 do 28 lutego) i odbywały się w Belgradzie, Nowym Sadzie, Niszu oraz na obszarze Kosowa, poza tym w Czarnogórze i Słowenii, innych krajach Europy i Ameryce Północnej²⁹.

²⁵ Były to: Labris, Gayten-LGBT, Belgradzkie Centrum na Rzecz Praw Człowieka, Fundacja na Rzecz Prawa Humanitarnego, Helsińska Fundacja Praw Człowieka w Serbii, Forum pisarzy; oświadczenie wydał także Veran Matić – założyciel Stowarzyszenia Niezależnych Mediów Elektronicznych (ANEM). Więcej zob. *Gej parada 2001. – izveštaji, medija i reagovanja*, 4 VII 2001, [online] <https://web.archive.org/web/20111118032338/http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3215>, 3 I 2023.

²⁶ Były oficer Jugosłowiańskiej Armii Ludowej, oskarżony o zbrodnie przeciwko cywilom podczas walk o Vukovar w wojnie w Chorwacji w 1991 roku.

²⁷ Były przywódca Serbskiej Partii Demokratycznej w Bośni i Hercegowinie oraz prezydent Republiki Serbskiej Bośni i Hercegowiny podczas wojny i po jej zakończeniu, w latach 1992-1996.

²⁸ Były oficer Jugosłowiańskiej Armii Ludowej, następnie głównodowodzący Sił Zbrojnych Republiki Serbskiej Bośni i Hercegowiny, odpowiedzialny m.in. za masakrę w Srebrenicy w 1995 roku. Również te protesty odbywały się na obszarze całej Serbii oraz serbskiej części Bośni i Hercegowiny i trwały kilka dni. W Republice Serbskiej Bośni i Hercegowiny miały one szerszy zakres i objęły 17 miast, podczas gdy w Republice Serbii – 4.

²⁹ Protesty odbyły się w Europie w: Kopenhadze, Marsylii, Zurychu, Hamburgu, Monachium, Stuttgartcie, Düsseldorfie, Frankfurtcie, Norymberdze, Dortmundzie, Kolonii, Londynie, Wiedniu, Genewie, Hadze, Brukseli, Lillehammer, Warszawie, Pradze, Moskwie i Atenach. Ponadto w następujących miastach Ameryki Północnej (głównie Kanady): Vancouver, Toronto, Calgary, Winnipeg, Montreal, Phoenix, Chicago, Cleveland, a także w Melbourne w Australii. Zob. *Protest Srba u Norveškoj*, B92, 25 II 2008, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=02&dd=25&nav_category=640&nav_id=286323, 13 I 2023; *U Ljubljani protesti Srba protiv nezavisnosti Kosova*, Radio Slobodna Evropa, 2 III 2008, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045858.html>, 13 I 2023;

Trzecia kwestia, której dotyczyły manifestacje, również kojarzyła się z postawami pronarodowymi, postrzeganymi zazwyczaj jako prawicowe i konserwatywne. Były to manifestacje prorodzinne pod nazwą „Rodzinny spacer”. Pierwsza została zorganizowana w 2009 roku w odpowiedzi na próby organizacji parady równości, a jej organizatorem był Serbski Ruch Drzwi (Srpski pokret Dveri)³⁰, studencka organizacja młodzieżowa o profilu chrześcijańskim i skrajnie prawicowym, skupiona wokół czasopisma o tej samej nazwie. Druga – i ostatnia – manifestacja pod tą nazwą odbyła się rok później, także w reakcji na zaplanowaną paradę równości. W protestach uczestniczyło kilkaset osób. Ta niewielka liczba nie oznaczała jednak, że planowane w kolejnych latach parady równości spotykały się z szeroką aprobatą serbskiego społeczeństwa.

PROTESTY W SERBII W PIERWSZEJ DEKADZIE RZĄDÓW ALEKSANDARA VUČICA ORAZ SERBSKIEJ PARTII POSTĘPOWEJ (2012-2022)

Od roku 2010 aż do 2022 parady równości były organizowane rokrocznie i większość z nich się odbyła. W 2010 roku otrzymały oficjalnie poparcie władz Serbii, a udział w nich wzięło ok. 1000 osób. Manifestujący spotkali się wszakże z oporem i atakami ze strony grup chuligańskich powiązanych ze środowiskami kibiców piłkarskich³¹. Z tego powodu przez trzy kolejne lata władze serbskie, powołując się na kwestie bezpieczeństwa, odmawiały możliwości zorganizowania wydarzenia o tej tematyce. W 2013 roku organizatorzy i zwolennicy zorganizowali w miejsce parady marsz sprzeciwu, w którym demonstrowano transparenty odnoszące się do społeczności LGBT (zgromadziło się na nich jednak znacznie mniej osób – ok. 200)³².

W latach 2014-2022 parady równości odbywały się regularnie i pierwsze z nich okazały się dużym sukcesem dla obrazu demokracji i tolerancji w Serbii. Uczestniczyli w nich przedstawiciele władz oraz osoby publiczne, a liczba ataków na protestujących malała. W latach 2014, 2015, 2020 i 2022 zorganizowano dodatkowo cykl kilkudniowych wydarzeń związanych z imprezą, zaś od 2016 roku nie odnotowano żadnych incydentów oprócz „napiętej sytuacji”. Co więcej, udział polityków z pierwszą premier

„Kosovo je Srbija” širom Evrope, Mondo, 23 II 2008, [online] <https://mondo.rs/Info/Svet/a89825/Kosovo-je-Srbija-sirom-Evrope.html>, 13 I 2023.

³⁰ Od 2015 roku Dveri jest partią polityczną uczestniczącą aktywnie w polityczno-społecznym życiu Serbii. Do wyborów powszechnych przystąpiła po raz pierwszy w 2012 roku, jeszcze jako ruch.

³¹ *Parada ponosa u Beogradu 10.X*, B92, 10 X 2010, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=09&dd=07&nav_id=456898, 13 I 2023. Zob. też N. Jovanović, *Parada ponosa. Ako je ovo ponos šta li je onda stid?*, Печат. Лист слободне Србије, 29 IX 2011, [online] <https://www.pecat.co.rs/2011/09/parada-ponosa-ako-je-ovo-ponos-sta-li-je-onda-stid/>, 13 I 2023.

³² *Ipak je uspeo: Parada ponosa održana u centru grada*, Telegraf, 27 IX 2013, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/839740-iznenadjenje-gej-parada-u-23h-ispred-vlade-srbije>, 13 I 2023; *Kako je organizovan „noćni prajd”*, „Blic”, 28 IX 2013, [online] <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/kako-je-organizovan-nocni-prajd/bv5hsr6>, 13 I 2023.

i przedstawicielką LGBT na Bałkanach Aną Brnabić w 2017 roku³³ wydawał się dawać legitymację tolerancyjnemu wizerunkowi Serbii, choć w tym czasie odnotowywano już regres demokracji w państwie, zauważalny również w rankingach demokracji prowadzonych przez zagraniczne instytucje³⁴.

Jeśli chodzi o inne ruchy społeczne, to w ostatniej dekadzie ewoluowały zarówno w formie, jak i w tematyce. Podejmowane problemy, które mobilizowały Serbów do wystąpień, dotyczyły kwestii polityczno-narodowych oraz społecznych. Te pierwsze były związane, tak jak dekadę wcześniej, ze zbrodniami wojennymi lat 90. XX wieku oraz z kwestią kosowską. Nie dotyczyły już jednak zbrodni popełnianych przez Serbów, lecz tych, w których Serbowie byli ofiarami. Jesienią 2012 roku w Hadze zostali uniewinnieni dwaj chorwaccy generałowie: Ante Gotovina oraz Mladen Markač³⁵, a także jeden z byłych przywódców Wyzwoleńczej Armii Kosowa (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK), Ramush Haradinaj. Wywołało to kilkutygodniowe protesty w Serbii, trwające od 17 listopada do 9 grudnia 2012 roku. W dniach od 17 do 25 listopada manifestacje przyćmiły protesty związków zawodowych, rozpoczęte 14 listopada.

Warto zwrócić uwagę na metodykę organizacji tych „antyhaskich” manifestacji. Protesty odbywały się w trzech największych miastach Republiki Serbii: Belgradzie,

³³ Ana Brnabić została premierem w 2017 roku. Wcześniej, jako minister administracji państwowej i samorządu terytorialnego, również brała udział w paradach.

³⁴ A. Lazarević, *Završen Evroprajd, dan obeležiti incidenti, napadnuti i novinari*, Nova.rs, 17 IX 2022, [online] <https://nova.rs/vesti/drustvo/jake-policijske-snage-potisnule-litijase-dalje-od-skupstine/>, 13 I 2023; Z. Glavonjić, *Parada, žandarmerija i brat premijera*, Radio Slobodna Evropa, 29 IX 2014, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/parada-zandarmerija-i-brat-premijera/26612130.html>, 13 I 2023; *Završen gej prajd u Beogradu: Setalo 1000 ljudi. Gradani im bacali ruže s balkona*, Telegraf, 20 IX 2015, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1758867-uzivo-gej-prajd-u-beogradu-evo-koje-su-ulice-zatvorene-i-kuda-ce-se-tacno-setati-foto>, 13 I 2023; „*Ne odričem se*”: *Šesta oparada ponosa održana u centru Beograda, letele šljašteće konfete*, Telegraf, 15 IX 2019, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3102573-ne-odricem-se-sesta-parada-ponosa-ucesnici-u-centru-beograda-foto>, 13 I 2023; P. Jovović, *Parada ponosa 2020: Solidarni i u četiri zida*, 12 IX 2020, [online] <https://nova.rs/vesti/parada-ponosa-2020-solidarni-i-u-cetiri-zida/>, 13 I 2023; *Nedelja ponosa i Prajd 2021 – Saopštenje*, Belgrade–Pride 2022–EuroPride, 7 IX 2021, [online] <https://prajd.rs/nedelja-ponosa-i-prajd-2021-saopstenje/>, 13 I 2023.

³⁵ Generałowie Ante Gotovina i Mladen Markač (oraz gen. Ivan Čermak) sądzeni byli przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze za zbrodnie przeciwko cywilom serbskim podczas wojny w Chorwacji i operacji Burza w 1995 roku. Gotovinę i Markacza w 2011 roku uznano za winnych aktów prześladowań, deportacji, rabunku, zniszczenia, zabójstwa, czynów nieludzkich i okrutnego traktowania, jednak sąd nie uznał ich za winnych przymusowych przesiedleń (Serbowie oraz część dokumentów mówią wprost o czystkach etnicznych). W 2012 roku sąd apelacyjny ich uniewinnił. Więcej na ten temat zob. M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Operacja „Oluja” i spory wokół jej interpretacji*, [w:] *Balkany Zachodnie w systemie bezpieczeństwa euroatlantyckiego*, red. A. Głowacki, S.L. Szczesio, Łódź 2015, s. 361-397. Ramush Haradinaj był jednym z przywódców UÇK oraz dwukrotnym premierem Kosowa (2004-2005 i 2017-2020). 4 marca 2005 roku Trybunał wydał przeciwko niemu akt oskarżenia; zarzucano mu 37 zarzutów popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości oraz pogwałcenia prawa i zwyczajów wojennych na podstawie indywidualnej odpowiedzialności karnej. W 2008 roku Haradinaj został uniewinniony z powodu niewystarczającej liczby dowodów. W 2011 roku śledztwo wznowiono, ale po tajemniczej śmierci 19 świadków w 2012 roku polityka ponownie uniewinniła. Хаг поновљено суђење Харадинаја, РТРС, 18 VIII 2011, [online] <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=44748>, 20 I 2023.

Nowym Sadzie i Niszu. W pierwszych dwóch dniach (17 i 18 listopada) protestowały radykalne, prawicowe ugrupowania i ruchy polityczne³⁶, a 21 listopada studenci Wydziału Prawa i Wydziału Nauk Politycznych Uniwersytetu w Belgradzie³⁷. W taki sam sposób 25 listopada wyraziły swój sprzeciw władze Serbii, przy udziale przedstawicieli SKP – protest ten zgromadził największą liczbę osób spośród wszystkich manifestacji³⁸. Trzy dni później rozpoczęły się trzydniowe (28-30 listopada) protesty w sprawie uniewinnienia Haradinaja, zorganizowane przez skrajne ugrupowania polityczne. 4 grudnia protesty, jako akty sprzeciwu, zorganizowali studenci i pracownicy uniwersytetów serbskich w całym kraju (Belgrad, Nowy Sad, Nisz, Valjevo, Kragujevac i Północna Mitrovica)³⁹. Jak dotychczas (początek 2023 roku) były to ostatnie protesty zorganizowane w związku z działalnością Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze oraz osób biorących udział w konfliktach lat 90. XX wieku na obszarze byłej SFRJ.

Drugą sprawą, która mobilizowała społeczeństwo w tym okresie, była kwestia kosowska. Od 2011 roku trwa dialog na linii Belgrad–Prisztina, który ma na celu regulację wielu aspektów życia społecznego, ekonomicznego i administracyjnego, a jego efekty budzą zarówno kontrowersje, jak i emocje w społeczeństwach serbskim i kosowskim⁴⁰. Jedną z pierwszych fundamentalnych decyzji było podpisanie umowy o zintegrowanym zarządzaniu przejściami granicznymi między Kosowem a Serbią i ten właśnie akt wywołał szerokie protesty w Serbii. Trwały od 3 do 10 grudnia 2012 roku i zostały zainicjowane przez podmioty zaangażowane w organizację listopadowych i grudniowych wydarzeń⁴¹. Manifestacje dotyczące kwestii kosowskiej (z udziałem przedstawicieli duchownych SKP) odbyły się także w 2013 roku z powodu podpisania porozumienia brukselskiego oraz w 2019 roku w związku ze zbyt społegliwą, zdaniem protestujących, polityką władz serbskich wobec tego problemu⁴².

³⁶ Pokret Dveri, Serbska Partia Radykalna, SNP Naši, Pokret Obraz, Pokret Zavetnici [Протест Двери испред Владе Србије], BTB, 28 XI 2012, [online] <http://www.vaseljenska.com/politika/protest-dveri-ispred-vlade-srbije/>, 23 I 2023; *Protest u Beogradu zbog oslobađanja Gotovine*, Mondo, 25 XI 2012, [online] <https://mondo.rs/Info/Srbija/a268998/Protest-u-Beogradu-zbog-oslobadjanja-Gotovine.html>, 23 I 2023.

³⁷ *Protest studenata u Beogradu*, PTC, 21 XI 2012, [online] <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1215652/Protest+studenata+u+Beogradu.html>, 21 I 2023.

³⁸ *Protest u Beogradu zbog...*

³⁹ Te same, co w przypadku manifestacji związanych z uniewinnieniem chorwackich generałów.

⁴⁰ Więcej na ten temat zob. M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbowie jako mniejszość w warunkach transformacji politycznej w państwach byłej Jugosławii 1995-2016*, Kraków 2017, s. 211-222.

⁴¹ Protesty organizowane przez Serbów odbywały się również w Kosowie, jednak ze względu na metodologię pracy nie włączono tego obszaru do niniejszego tekstu. *Dveri: Obustavite izdaju ili raspisite izbore* [Двери: Обуставите издају или распишите изборе], BTB, 3 XII 2012, [online] <http://www.vaseljenska.com/politika/dveri-obustavite-izdaju-ili-raspisite-izbore/>, 22 I 2023; *Protest u Beogradu protiv prelaza na Jarinju*, Naslovi.net, 10 XII 2012, [online] <http://www.naslovi.net/2012-12-10/beta/protest-u-beogradu-protiv-prelaza-na-jarinju/>, 4181117, 22 I 2023.

⁴² *Protesti protiv briselskog sporazuma*, Pečat [Протест против бриселског споразума, Печат], 10 V 2013, [online] <https://www.pecat.co.rs/2013/05/protest-protiv-briselskog-sporazuma/>, 23 I 2023; S. Maričić, *Protest „Kosovo je Srbija” u centru Beograda: „Biti ili ne biti”*, BBC News na srpskom, 18 II 2019, [online] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47282482>, 23 I 2023.

Analizując ruchy i wystąpienia serbskie, należy stwierdzić, że drugą połowę tej dekady zdominowały tematy społeczne oraz polityka wewnątrzpaństwowa Serbskiej Partii Postępowej (SPP) i Aleksandra Vučića (w 2011 roku, tuż przed dojściem do władzy, ugrupowania opozycyjne, w tym SPP, zorganizowały również antyrządowe demonstracje). Spośród nich mniejsza liczba protestów wiązała się ze zmianami wprowadzanymi przez władze – prowadziły one do szerokich, ale jednorazowych wystąpień. W 2014 roku przyczyną protestów zorganizowanych przez związki zawodowe była zmiana Ustawy o pracy – protestujący upatrywali w niej odejścia od założeń socjalistycznych oraz braku sprawiedliwych i reformatorskich rozwiązań. W 2018 roku Serbowie zorganizowali kilkudniowy protest przeciwko podwyżkom cen paliw, blokując kluczowe drogi przejazdowe w kraju. Władze oskarżyły opozycję o inicjowanie tych protestów – chciały w ten sposób zmienić obraz manifestacji w społeczeństwie⁴³. Z kolei wymiar ściśle polityczny miały wystąpienia związane z podpisaną w 2016 roku przez prezydenta Vučića ustawą uchwaloną przez Parlament Serbii o porozumieniu z Sojuszem Północnoatlantyckim. Akt ten wywołał szeroki odzew i głosy sprzeciwu wśród Serbów (pojawily się m.in. hasła o przeobrażaniu Serbii w natowską kolonię), co doprowadziło do zamieszczenia obszernego wyjaśnienia prezydenta na stronie kancelarii prezydenckiej⁴⁴.

W kontekście tych protestów warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną aktywność społeczną. W latach 2017-2018 we współpracy rosyjsko-serbskiej na terytorium Republiki Serbii organizowano paramilitarne obozy szkoleniowe dla młodzieży w wieku od 14 do 23 lat, prowadzone przez serbskich i rosyjskich instruktorów. Inicjatorem było Stowarzyszenie Weteranów Wojennych Serbii, przy wsparciu rosyjskiej firmy wojskowej E.N.O.T. Corp⁴⁵. W sierpniu 2018 roku władze Serbii zamknęły ten obóz pod presją opinii publicznej, która wskazywała na fakt, że jest to forma *militaryzacji młodzieży* i formacji ideowej, *opartej m.in. na propagowaniu postaw nacjonalistycznych oraz zmitologizowanej pamięci historycznej o tradycyjnej przyjaźni serbsko-rosyjskiej*⁴⁶.

⁴³ *Sindikati zatražili ostavku Aleksandra Vulina* [Синдикати затражили оставку Александра Вулина], RTV, 17 IV 2014, [online] https://rtv.rs/sr_lat/zivot/drustvo/sindikati-zatrzili-ostavku-aleksandra-vulina_503432.html, 23 I 2023; *Protesti protiv Zakona o radu politički*, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 13 VII 2014, [online] <https://www.minrzs.gov.rs/srb-lat/aktuelnosti/vesti/pror%D0%B5sti-protiv-zakona-o-radu-politicki>, 23 I 2023; *Blokada puteva: Treći dan, i dalje bez rešenja* [Блокада путева Трећи дан, и даље без решења], BBC News na srpskom, 11 VI 2018, [online] <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-44445679>, 23 I 2023.

⁴⁴ Porozumienie dotyczyło m.in. przyznania immunitetu dyplomatycznego i dostępu do obiektów wojskowych w Serbii pracownikom NATO. Zob. *Održan anti-NATO miting u Beogradu: Poništiti zakon kojim se Srbija pretvara u NATO koloniju*, Nova Srpska Politička Misao, Hronika, 27 III 2016, [online] <http://www.nspm.rs/hronika/danas-u-beogradu-u-14-casova-anti-nato-skup.html?alphabet=I#y-vComment153481>, 23 I 2023; *Zašto sam potpisao Zakon o NATO*, Predsednik Republike Srbije, 20 II 2016, [online] <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/zasto-sam-potpisao-zakon-o-nato>, 23 I 2023.

⁴⁵ Analogiczne obozy dla serbskiej młodzieży organizowano na terytorium Federacji Rosyjskiej.

⁴⁶ Więcej na ten temat zob. K. Pawłowski, *Wpływy rosyjskie w rejonie Bałkanów Zachodnich*, cz. 1: *Serbia i Kosovo*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2020, no. 14, s. 71-74, [online] https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/10/prace_ies_2020-014.pdf, 20 I 2023.

W 2015 roku rozpoczął się w Belgradzie cykl ogólnopaństwowych manifestacji przeciwko władzom Serbii i ich ograniczającym demokrację rządów, które ewoluowały z aktywności miejskiej⁴⁷. Inicjatywę zapoczątkował wiosną 2015 roku sprzeciw wobec projektu rządowego „Belgrad na wodzie” (*Beograd na vodi*), zainicjowany i zorganizowany przez inicjatywę obywatelską „Nie zatopimy Belgradu” (*Ne davimo Beograd*), która jednoczyła osoby różnych środowisk, profesji i o różnych poglądach wobec projektu, który wzbudzał wśród mieszkańców Belgradu wiele kontrowersji. Zaangażowanie obywatelskie tego miejskiego ruchu zaowocowało w latach 2015-2017 ośmioma manifestacjami wobec trwających prac, przy braku reakcji władz⁴⁸.

Należy zwrócić uwagę na ewolucję tego ruchu jako zjawiska mieszczącego się w ramach ruchu społecznego. W chwili pojawienia się miał charakter typowego dla drugiej dekady XXI wieku ruchu społecznego drugiej generacji o specyfice ruchu miejskiego. Bardzo szybko wykroczył jednak poza te ramy i przejął realizację własnych postulatów i dążeń w swoje ręce poprzez wejście do polityki. Już w 2017 roku podczas wyborów prezydenckich w Serbii *Ne da(vi)mo Beograd*, przy wsparciu innych organizacji, udzieliło poparcia kandydatowi opozycji, byłemu ombudsmanowi Saży Jankovićowi⁴⁹.

Ruch ten uczestniczył również w masowych protestach, które odbyły się w 2017 roku. Miały one charakter ściśle polityczny, zostały zorganizowane w większych serbskich miastach (Belgradzie, Nowym Sadzie, Niszu, Borze, Kragujevacu, Suboticy i Kraljevie) pod hasłem „Przeciw dyktaturze” i były wymierzone w nowo wybranego prezydenta Vučića oraz jego partię. Manifestujący wskazywali na liczne nadużycia i nieprawidłowości podczas wyborów (co potwierdzili Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz delegaci Rady Europy)⁵⁰. Protesty zgromadziły ok. 80 tys.

⁴⁷ *Ne da(vi)mo Beograd* – ruch obywatelski związany ze sprzeciwem wobec projektu zabudowy miejskiej, który miał w miejscu zaniedbanej od czasów socjalistycznych, ale popularnej wśród artystów, młodzieży i aktywistów przestrzeni stworzyć, dzięki inwestycji saudyjskiej, nowoczesną dzielnicę o ekskluzywnej zabudowie mieszkalnej i biznesowej. Wiązało się to z przebudową nabrzeża rzeki Sawy oraz wyburzeniem budynków dzielnicy Savamala. Więcej na ten temat zob. M. Matyjanka, *Belgrad na wodzie*, Krytyka Polityczna, 27 VI 2017, [online] <https://krytykapolityczna.pl/swiat/belgrad-na-wodzie/>, 23 I 2023; *Beograd na vodi*. Tag, Bizlife, [online] <https://bizlife.rs/oznaka/beograd-na-vodi/>, 23 I 2023.

⁴⁸ P. Popović, *Magla oko Beograda na vodi*, Istinomer, 27 VI 2014, [online] <https://www.istinomer.rs/ufokusu/magla-oko-beograda-na-vodi/>, 24 I 2023; B. Mihajlović, *Ugovor o Beogradu na vodi otkriva veliku prevaru*, Radio Slobodna Evropa, 21 IX 2015, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/ugovor-o-beogradu-na-vodi-otkriva-veliku-prevaru/27260571.html>, 24 I 2023; *Protest zbog ugovora za BG na vodi*, BIZ B92, 26 IV 2015, [online] <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/protest-zbog-ugovora-za-bg-na-vodi-985118>, 24 I 2023; *Setnja kroz grad i protest zbog rušenja u Savamali*, N1, 25 V 2016, [online] <http://rs.n1info.com/a163396/Vesti/Vesti/Novi-protest-zbog-rusenja-u-Savamali.html>, 24 I 2023.

⁴⁹ W trakcie poszerzania zakresu swojej działalności ruch *Ne davimo Beograd* nieco zmodyfikował swoją nazwę – wstawiono nawias w środek słowa *davimo*, wykorzystując grę słów: przy utrzymaniu pierwotnego znaczenia *zatopimy* pojawia się drugie, o szerszym znaczeniu: *damy*. Ponadto od 2016 roku zaczęły powstawać w innych miejscowościach Serbii analogiczne ruchy miejskie, określające się aktualnie mianem ruchów politycznych, od 2019 roku zrzeszone pod nazwą Obywatelski Front Serbii.

⁵⁰ Więcej na ten temat zob. *Republika Srbija. Predsednički izbori 2.april 2017.Izveštaj Misije OEBS/KDILJP-a o proceni sprovođenja izbora*, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava OSCE,

osób i były największymi od 2000 roku. Należy też podkreślić, że zostały zorganizowane całkowicie oddolnie – przez studentów oraz młodzież szkół średnich, bez udziału partii opozycyjnych czy organizacji. Trwały prawie dwa miesiące (od 3 kwietnia do 31 maja), przy czym liczba protestujących w pierwszych tygodniach wzrastała sukcesywnie, powiększając się o członków związków zawodowych policji, wojska, izb adwokackich, taksówkarzy i innych, co świadczyło o ogólnospołecznym niezadowoleniu z sytuacji w państwie; hasło „Przeciw dyktaturze” wzmacniało skalę społecznego protestu. W kolejnych tygodniach forma manifestacji i przekazu zaczęła się radykalizować, zaś liczba protestujących – maleć. Co więcej, w ostatnich tygodniach zaczęło nawet dochodzić do incydentów. W manifestacje oraz planowanie kolejnych wydarzeń zaczęły się włączać organizacje, np. wspomniany Ne da(vi)mo Beograd, zaś hasło przewodnie stało się nazwą nieformalnego stowarzyszenia, które kontynuowało swoją aktywność. Warto też zauważyć, że partie i politycy opozycyjni odnosili się do tych protestów pozytywnie, jednak nie angażowali się bezpośrednio w ich organizację⁵¹.

Brak wpływu na władze państwowe, mimo determinacji i kilkumiesięcznych wysiłków, doprowadził do często spotykanych w masowych protestach sytuacji: skala uczestników malała aż do całkowitego zaniknięcia. Niemniej nie znaczyło to, że Serbowie zrezygnowali z wyrażania sprzeciwu wobec sytuacji politycznej w państwie w tej formie. Choć postępy w procesie akcesyjnym do UE sugerowałyby skuteczne reformy i utrzymywanie standardów demokracji, regres tej ostatniej na wielu płaszczyznach zaczął być wskazywany już nie tylko przez przeciwną władzy część społeczeństwa serbskiego, lecz także przez zagraniczne instytucje badawcze, monitorujące stan demokracji i transformacji w państwach pokomunistycznych. Politykę Vučića zaczęto postrzegać przez pryzmat popularności polityki populistycznej w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, zaś system polityczny w Serbii uznano za stabilokratyczny⁵².

Zaostrzający się kurs antydemokratyczny władz serbskich zasadniczo pozostawił aktywną część społeczeństwa przeciwną sytuacji w państwie⁵³. Jeszcze zimą 2017/2018

Varšava, 8 VI 2017, [online] <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/dokumenta/ODIHR/Izvestaj%20OEBS%20SRB%20Presidential%202017%20-%20final%20report.pdf>, 25 I 2023; I. Godsken, *Observation of the Presidential Election in Serbia (2 April 2017)*, Parliamentary Assembly. Council of Europe, 29 V 2017, [online] https://www.ecoi.net/en/file/local/1401881/1226_1497353349_observation-of-the-presidential-election-in-serbia-2-april-2017.pdf, 25 I 2023.

⁵¹ Ch. da Silva, *Serbian Protesters Accuse Media of Turning Blind Eye, as Anti-corruption Rallies Continue*, „Independent” 2017, 8 IV, [online] <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/serbiaprotestersmediaaleksandarvuciprime-ministerpolice-a7673532.html>, 25 I 2023; *U Beogradu održan zajednički protest građana i policijskih i vojnih sindikata*, Radio Slobodna Evropa, 8 IV 2017, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/28417972.html>, 25 I 2023; *Protest u Beogradu*, 30. dan: „Čuvati vatre da izdrže”, B92, 2 V 2017, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=05&dd=02&nav_category=12&nav_id=1256189, 25 I 2023; *Incidenti tokom inauguracije*, Mondo, 31 V 2017, [online] <https://mondo.rs/Info/Srbija/a1012777/Aleksandar-Vucic-incidenti-na-inauguraciji.html>, 25 I 2023.

⁵² Autorka odnosi się do rankingów Freedom House czy „The Economist”.

⁵³ Należy jednak podkreślić, że SPP, podobnie jak sam prezydent, cieszyła się dużym poparciem wśród społeczeństwa serbskiego.

dochodziło do nielicznych manifestacji, ale nie miały one większego znaczenia w kontekście mobilizacji społecznej. Ta nastąpiła, gdy w listopadzie 2018 r. w Serbii doszło do *chuligańskiego pobicia jednego z polityków opozycji – Borislava Stefanovicia*⁵⁴. W odpowiedzi na ten incydent przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych zorganizowali protest pod hasłem „Stop zakrwawionym koszulom” dla wyrażenia *sprzeciwu wobec atmosfery strachu, naruszania reguł demokracji oraz kryminalizacji życia politycznego w Serbii*⁵⁵. Spotkał się on z szerokim odzewem społecznym i stał się bodźcem do organizowania protestów społecznych w Serbii – w krótkim czasie objął ponad 100 miejscowości, zaś liczba manifestujących w kolejnych miesiącach wzrosła do kilkudziesięciu tysięcy. Przyjęto wówczas dla tych wystąpień nazwę „1 z 5 milionów”⁵⁶. Organizatorzy i uczestnicy protestów najczęściej krytykowali sytuację w mediach w Serbii oraz funkcjonowanie instytucji w państwie, następnie nowo ujawnione afery z udziałem członków partii rządzącej. Protestujący w początkowej fazie odcinali się od partii i ruchów politycznych i negowali ich zaangażowanie, obawiając się zarzutów o zmanipulowanie przez opozycję (tak jak w 2017 roku)⁵⁷. W pierwszych trzech miesiącach manifestującym udało się utrzymać apolityczny wizerunek. W akcji uczestniczyli pracownicy akademicki, studenci, osoby związane ze światem kultury oraz przedstawiciele związków zawodowych. Ponad połowa z nich nie identyfikowała się z żadną partią w Serbii⁵⁸.

W związku z rosnącą popularnością protestów w wymiarze krajowym władze serbskie nie mogły ignorować manifestujących, mimo że przez cały czas podejmowały próby zdezwuowania skali wydarzeń, źle wpływających na ich wizerunek również za

⁵⁴ K. Pawłowski, „*Jedan od pet miliona*”: protesty społeczne w Serbii, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2019, no. 3, s. 5.

⁵⁵ *Tamże*, s. 29.

⁵⁶ Więcej na ten temat zob. *tamże*, s. 30.

⁵⁷ S. Stanković, *Organizatori protesta: Želimo da se mladi probude i vrate žar za promenama*, N1, 24 XII 2018, [online] <https://web.archive.org/web/20200722115736/http://rs.n1info.com/Vesti/a446752/Organizatori-protesta-Zelimo-da-se-mladi-probude-i-vrate-zar-za-promenama.html>, 1 XII 2022. Zarzuty obejmowały: systemowe zawłaszczenie i upartyjnienie instytucji państwa na wszystkich szczeblach władzy, demagogię i populizm, pogłębiający się autorytarny styl rządów prezydenta Vučića, regres polityczny i dekonstrukcję wielu osiągnięć demokratycznego państwa prawa, wypracowanych po 2000 roku, nieformalną centralizację władzy w ręku prezydenta, który kontroluje urząd premiera i pracę parlamentu Serbii, bezkarność polityków rządzącej SPP, ataki medialne mające na celu osłabienie i delegitymizację środowisk opozycyjnych, presję administracyjną wobec przeciwników politycznych, zastraszanie i przemoc fizyczną wobec nich, manipulację kalendarzem wyborczym i oszustwa wyborcze, kryminalizację życia politycznego i ekonomicznego, ograniczenie wolności mediów, polaryzację i konfliktowanie społeczeństwa. K. Pawłowski, „*Jedan od pet miliona*”..., s. 25-27.

⁵⁸ *Gradani na proteste „1 od 5 miliona” izlaze zbog neslobode medija i korupcije*, N1, 15 III 2019, [online] <https://web.archive.org/web/20200131050222/http://rs.n1info.com/Vesti/a468449/Istrazivanje-o-protestima-1-od-5-miliona.html>, 1 XII 2022; B. Stojanović, *Opozicija nije samo „Savez za Srbiju”, opozicija su svi oni koji ne podržavaju ovu i ovakvu vlast – protesti su način da se građani oslobode straha* [Б. Стојановић, Опозиција није само „Савез за Србију”, опозиција су сви они који не подржавају ову и овакву власт – протести су начин да се грађани ослободe страха], „Nova srpska politička misao”, 15 XII 2018, [online] <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/opozicija-nije-samo-savez-za-srbiju-opozicija-su-svi-oni-koji-ne-podrzavaju-ovu-i-ovakvu-vlast-protesti-su-nacin-da-se-gradjani-oslobode-straha.html>, 1 XII 2022.

granicą. Dlatego koalicja rządząca zorganizowała serię spotkań i wieców pod hasłem „Przyszłość Serbii”, na których zgromadzeni wyrażali swoje poparcie dla prezydenta oraz koalicji rządzącej. Nie były to wydarzenia całkowicie wyreżyserowane przez władze, przy udziale wyłącznie podstawionych aktorów – wiece gromadziły autentycznych zwolenników partii rządzącej i prezydenta⁵⁹.

Sam charakter protestu, opierający się na oddolnym sprzeciwie obywateli, był jego siłą i słabością równocześnie. Jedyną regularnością w kwestii organizacji była cykliczność: manifestacje odbywały się w weekendy (piątek lub sobotę, zależnie od miejscowości, w której wydarzenie było zorganizowane). W protestach brali udział przedstawiciele społeczeństwa reprezentujący mocno spolaryzowane poglądy polityczne, których, poza ogólnymi hasłami i sprzeciwem wobec władz, nie łączyło spójne stanowisko programowe, a to uniemożliwiło uzyskanie poparcia większej części społeczeństwa. Trwającym kilka miesięcy protestom groziły wytracenie impetu oraz spadek zainteresowania obywateli, dlatego po blisko pół roku zdecydowano się na poszerzenie ich charakteru oraz zdobycie poparcia kolejnych osób. W centrum Belgradu (z czasem również w innych miastach Serbii) utworzono tzw. strefę wolności, w której codziennie można było porozmawiać z politykami opozycji, wygłaszać postulaty i przemówienia, prowadzono serwis informacyjny oraz organizowano konferencje prasowe. Formuła była pomysłem i gwarantowała bezpośredni kontakt organizatorów z obywatelami. Mimo to latem i jesienią 2019 roku skala protestów się zmniejszyła. Ostatni duży protest – 55. z rzędu, tym razem pod hasłem „Wszyscy za jednego” – odbył się 21 grudnia 2019 roku z okazji uwolnienia Aleksandara Obradovicia z aresztu domowego⁶⁰.

⁵⁹ Na początku lutego 2019 roku ugrupowania opozycyjne, zarówno te zasiadające w parlamencie, jak i te pozostające poza nim, podpisały tzw. Porozumienie z narodem, w którym zobowiązały się do opuszczenia wszystkich instytucji państwowych, włącznie z parlamentem, oraz bojkotu nadchodzących wyborów, jeśli nie dojdzie do zapewnienia wolności mediów oraz stworzenia warunków dla przeprowadzenia wolnych i uczciwych wyborów. Ta postawa doprowadziła do rozmów między przedstawicielami władz a opozycją w kwietniu 2019 roku – bez porozumienia. Co więcej, brak porozumienia wśród przedstawicieli opozycji wobec bojkotu wyborów w 2020 roku oraz dobrego programu wyborczego doprowadził do przegranej kolejnych wyborów, w latach 2020 i 2022, przy równoczesnej pogłębiającej się kontroli dotychczasowych władz nad państwem. Lista postulatów opozycji była o wiele dłuższa i obejmowała inicjatywę utworzenia władzy specjalistów, którzy dokonaliby głębokich reform w obszarze trójpodziału władzy. Ž. Tatalović, *Opozicija objavila predlog „Sporazuma sa narodom”*, N1, 6 II 2022, [online] <https://web.archive.org/web/20200221201139/http://rs.n1info.com/Vesti/a458105/Opozicija-objavila-predlog-Sporazuma-sa-narodom.html>, 15 XI 2022. O działaniach władz w reakcji na protesty społeczne zob. też: S. Mladenov Jovanović, *„One of the Five Milion”: Serbia’s 2018-2019 Protests against Dictatorship, the Media, and the Government Response*, De Gruyter, 16 V 2019, [online] <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/openps-2019-0001/html>, 15 XI 2022. Więcej na ten temat zob. K. Pawłowski, „Jedan od pet miliona”..., s. 5, 18, 31-32; M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Between European Integration and Dictatorship – the Policy of the Republic of Serbia (at the Time of the Pandemic) in 2020*, [w:] A. Domachowska i in., *Serbia Twenty Years After the Fall of Slobodan Milošević: Success, Evolution, or Continuation?*, Lublin 2021, s. 49-59.

⁶⁰ Nazywany *serbskim Snowdenem* Aleksandar Obradović ujawnił dokumenty związane z aferą korupcyjną i defraudacyjną w państwowym przedsiębiorstwie Krušnik Valjevo. Aresztowano go pod zarzutem szpiegostwa 18 września 2019 roku, a proces w jego sprawie toczy się do dziś. P. Đukanović, *Protest „I od 5 miliona” Uzbinjivač: Istina uvek nađe put do pobeđe*, Direktno, 21 XII 2019, [online] <https://>

Protesty całkowicie nie wygasły i trwały nadal w różnych miejscowościach w pierwszych miesiącach 2020 roku, ale ruch podzielił się wewnętrznie ze względu na brak zgody co do koncepcji bojkotu wyborów parlamentarnych. Na początku lutego organizację protestów przejęła grupa działaczy skupiona pod nazwą „Opór obywatelski”, jednak od 10 marca wszystkie aktywności zawieszono z powodu pandemii koronawirusa i nie były one kontynuowane pod patronatem ruchu „1 z 5 milionów”⁶¹. W ich miejsce pojawiły się inne inicjatywy, związane nie tylko z wyborami. Ne da(vi)mo Beograd wzięło udział w wyborach lokalnych oraz powszechnych i weszło w struktury polityczne w ramach koalicji Moramo (Musimy)⁶²; należał do niej również Ekološki ustanak (Powstanie ekologiczne), organizator ekologicznych protestów w Serbii w latach 2021-2022, których postulaty zostały częściowo poparte przez członków partii rządzącej i częściowo zrealizowane przez władze. Masowe manifestacje trwały do lutego 2022 roku⁶³.

PODSUMOWANIE

Lata 2000-2012 były czasem pozorowanej transformacji z przemianami dalekimi od oczekiwań, dlatego po 2012 roku społeczeństwo serbskie postawiło na polityczny model silnej jednostki, kumulującej władzę w swoim ręku. Pierwsze lata rządów SPP Vučića cechowały się sporą dynamiką w polityce wewnętrznej, wskazującą na przyspieszenie reform (porozumienie brukselskie czy dyplomatyczna ofensywa po 2015 roku, rozpoczęcie rozmów akcesyjnych i postęp w procesie integracyjnym z UE). Pokazały one Serbom, że demokracja liberalna wcale nie musi być skutecznym i jedynym właściwym systemem politycznym, który pozwoli osiągnąć pomyślny rozwój ekonomiczny. Nie musi również oznaczać rezygnacji z postawy opartej na tożsamości i wartościach narodowych.

direktno.rs/beograd/243476/protest-1-od-5-miliona-uzbunjivac-istina-uvek-nadje-put-do-pobede.html, 2 XII 2022.

⁶¹ *Bivši članovi „1 od 5 miliona”: Ostali dobronamereni, izmanipulisami mladi ljudi*, N1, 29 I 2020, [online] <https://web.archive.org/web/20201012133535/http://rs.n1info.com/Vesti/a564846/Pismo-bivsih-clanova-1-od-5-miliona.html>, 2 XII 2022.

⁶² *Formirana zeleno-leva koalicija „Moramo”*, N1, 19 I 2023, [online] <https://n1info.rs/vesti/formirana-zeleno-leva-koalicija-moramo/>, 25 I 2023; *CeSID i IPSOS: projekcija raspodele mandata za Narodnu Skupštinu – Izbori 2022*, CESID, [online] <http://www.cesid.rs/brojka-nedelje/cesid-ipsos-projekcija-raspodele-mandata-za-narodnu-skupstinu-izbori-2022/>, 25 I 2023.

⁶³ Więcej zob. V. Spasić, *Protest ustanak za opstanak – narod protiv Rio Tinta zakazan za 11. septembar u Beogradu*, Balkan Green Energy News, 13 VIII 2021, [online] <https://balkangreenenergynews.com/rs/protest-ustanak-za-opstanak-narod-protiv-rio-tinta-zakazan-za-11-septembar-u-beogradu/>, 25 I 2023; *Demonstranti u Beogradu zatražili zaštitu od zagađivača*, Radio Slobodna Evropa, 11 IX 2021, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/ustanak-za-opstanak-protest/31455361.html>, 25 I 2023; *Dva poslanika SNS potpisuje inicijativu Sava Manojlovića*, Danas, 20 I 2022, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/dva-poslanika-sns-potpisuju-inicijativu-sava-manojlovica/>, 25 I 2023; *Bivši članovi „1 od 5 miliona”...*

Centralistyczny model rządów Vučića bardzo dobrze wpisał się w okres populizmów europejskich i ogólnoswiatowych. Jednak coraz większa centralizacja władzy oraz jej nadużycia obnażyły antydemokratyczne posunięcia prezydenta i jego partii, co doprowadziło do masowych protestów. Niechęć władz i prezydenta do dialogu z protestującymi, którzy reprezentowali znaczną część społeczeństwa, wpłynęła na zmianę postrzegania władz serbskich na arenie międzynarodowej. Mimo to do protestów w 2017 roku władze oraz sam prezydent odniosły się wręcz nonszalancko. Taka reakcja dowodzi, że skali protestów nie można było przemilczeć. Vučić zaznaczył, że dopóki protesty są pokojowe i odbywają się bez incydentów, a także nie łamią prawa, są akceptowalne. Z drugiej zaś strony podejmował próby zbagatelizowania wystąpień (*mogą sobie protestować i kolejne 10 lat*) oraz przedstawienia ich jako zmanipulowanych przez opozycję lub inne siły polityczne (*scenariusz macedoński*)⁶⁴. Samo zjawisko trwających protestów traktował jako dowód na funkcjonowanie zasad demokratycznych w państwie. Wspierający władze elektorat był wystarczająco duży, żeby – podobnie jak w przypadku innych rządów populistycznych w Europie Środkowej – mogły one ignorować postulaty pozostałych grup społecznych. Same protesty, ich skala oraz stopień zaangażowania społecznego ukazują dużą aktywność społeczeństwa oraz świadomość obywatelską.

Można wskazać dwie zasadnicze przyczyny tego, że pewne cele nie zostały osiągnięte, inne zaś tak: po pierwsze, postulaty protestujących dotyczące władzy były zbyt obszerne i daleko idące – oczekiwano bowiem *de facto* zmiany reżimu i odsunięcia rządzących od władzy. Po drugie, rząd miał świadomość na tyle dużego poparcia elektoratu, że jego władza pozostawała niezagrożona, nawet w razie przedterminowych wyborów parlamentarnych, dlatego zrealizowano część postulatów protestujących o charakterze politycznym, gospodarczym i ekologicznym – prawdopodobnie po prostu współgrały one z koncepcją polityki władz.

Obok nowych ruchów społecznych drugiej generacji w poddanym analizie okresie pojawiły się w Serbii wszystkie znane formy aktywności obywatelskiej, które można zaobserwować w Europie i na świecie. Oprócz tzw. nowych ruchów społecznych były to zatem miejskie ruchy społeczne oraz wejście w struktury instytucji państwowych i politycznych przy próbach utrzymania prospołecznego wizerunku, a także tzw. aktywizm codzienny, z założenia nieaspirujący do przeprowadzania zmian na ogólnopaństwową skalę.

Spółeczeństwo serbskie wykorzystuje narzędzia typowe dla rozwiniętego społeczeństwa obywatelskiego. To przykład, że nawet w warunkach ograniczonej demokracji aktywność społeczna jest możliwa, jeśli władza, utrzymująca pozory demokracji, ma zapewniony elektorat, który w oczach społeczności międzynarodowej zapewnia jej legitymację. Wskazanie, czy w danym państwie społeczeństwo można nazwać obywatelskim, jest skomplikowane, bo łączy się z trudno mierzalną świadomością obywatelską, nie tylko z aktywnością. Brak aktywności nie świadczy o tym, że takiej świadomości

⁶⁴ *Vucic Reacts to Protests: It's Okay as Long as It's Peaceful*, B92, 4 IV 2017, [online] https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2017&mm=04&dd=04&nav_id=100933, 25 I 2023.

nie ma. Jest to w dużej mierze związane z chęcią podjęcia aktywności (zakładając, że istnieją do tego warunki, takie jak brak obostrzeń związanych z reżimem politycznym czy brak świadomości obywatelskiej związany z egzystencją w warunkach reżimowych i nieznajomością założeń funkcjonowania demokracji). Brak chęci podjęcia aktywności, nawet w warunkach pogarszającego się stanu demokracji, może być wolnym wyborem człowieka.

BIBLIOGRAFIA

- Albright M., *Pani sekretarz stanu*, przeł. B. Gadomska, Warszawa 2005.
- Bajić-Hajduković I., *Remembering the „Embargo Cake”: The Legacy of Hyperinflation and the UN Sanctions in Serbia*, „Contemporary Southeastern Europe”, 2014, vol. 1, no. 2, [online] https://web.archive.org/web/20170430133521/http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/cse/sites/default/files/papers/Bajic_Embargo_Cake.pdf.
- Beograd na vodi*. Tag, Bizlife, [online] <https://bizlife.rs/oznaka/beograd-na-vodi/>.
- Bivši članovi „1 od 5 miliona”: Ostali dobronamereni, izmanipulisami mladi ljudi*, N1 Beograd, 29 I 2020, [online] <https://web.archive.org/web/20201012133535/http://rs.n1info.com/Vesti/a564846/Pismo-bivsih-clanova-1-od-5-miliona.html>.
- Blokada puteva: Treći dan, i dalje bez rešenja* [Блокада путева Трећи дан, и даље без решења], BBC News na srpskom, 11 VI 2018, [online] <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-44445679>.
- CeSID i IPSOS: projekcija raspodele mandata za Narodnu Skupštinu – Izbori 2022*, CESID, [online] <http://www.cesid.rs/brojka-nedelje/cesid-ipsos-projekcija-raspodele-mandata-za-narodnu-skupstinu-izbori-2022/>.
- Chimiak G., *The Dynamic of Institutionalisation of Civic Initiatives in the Context of Former Communist Countries*, [w:] *Zmiana ram. Instytucje po 1989 roku w Europie Środkowej i na Bałkanach*, red. M. Bogusławska, A. Kobylińska, S. Siedlecka, Warszawa–Kraków 2019.
- Demonstranti u Beogradu zatražili zaštitu od zagađivača*, Radio Slobodna Evropa, 11 IX 2021, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/ustanak-za-opstanak-protest/31455361.html>.
- Drama na Kosovu, pritisak EU, novi mandat Vučiću, inflacija... Šta je po hrvatskim medijima obeležilo Srbiju u 2022. godini?*, Danas, 28 XII 2022, [online] <https://www.danas.rs/svet/region/drama-na-kosovu-pritisak-eu-novi-mandat-vucicu-inflacija-sta-je-po-hrvatskim-medijima-obelezilo-srbiju-u-2022-godini/>.
- Dva poslanika SNS potpisuje inicijativu Sava Manojlovića*, Danas, 20 I 2022, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/dva-poslanika-sns-potpisuju-inicijativu-sava-manojlovica/>.
- Dveri: Obustavite izdaju ili raspisite izbore* [Двери: Обуставите издају или распишіте изборе], BTB, 3 XII 2012, [online] <http://www.vaseljenska.com/politika/dveri-obustavite-izdaju-ili-raspisite-izbore/>.
- Đukanović P., *Protest „1 od 5 miliona” Uzbinjivač: Istina uvek nade put do pobeđe*, Direktno, 21 XII 2019, [online] <https://direktno.rs/beograd/243476/protest-1-od-5-miliona-uzbunjivac-istina-uvek-nadje-put-do-pobede.html>.

- Economic Sanctions, Health, and Welfare in the Federal Republic of Yugoslavia 1990-2000*, red. R. Garfield, Belgrade 2001, [online] <https://reliefweb.int/report/serbia/economic-sanctions-health-and-welfare-federal-republic-yugoslavia-1990-2000>.
- Formirana zeleno-leva koalicija „Moramo”*, N1, 19 I 2023, [online] <https://n1info.rs/vesti/formirana-zeleno-leva-koalicija-moramo/>.
- Gej parada 2001. – izveštaji, medija i reagovanja*, 4 VII 2001, [online] <https://web.archive.org/web/20111118032338/http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3215>.
- Glavonjić Z., *Parada, žandarmerija i brat premijera*, Radio Slobodna Evropa, 29 IX 2014, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/parada-zandarmerija-i-brat-premijera/26612130.html>.
- Godskesen I., *Observation of the Presidential Election in Serbia (2 April 2017)*, Parliamentary Assembly. Council of Europe, 29 V 2017, [online] https://www.ecoi.net/en/file/local/1401881/1226_1497353349_observation-of-the-presidential-election-in-serbia-2-april-2017.pdf.
- Goldstein P., *Post-Yugoslav Everyday Activism(s): A Different Form of Activist Citizenship?*, „Europe-Asia Studies” 2017, vol. 69, no. 9, <https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1385728>.
- Građani na proteste „1 od 5 miliona” izlaze zbog neslobode medija i korupcije*, N1, 15 III 2019, [online] <https://web.archive.org/web/20200131050222/http://rs.n1info.com/Vesti/a468449/Istrazivanje-o-protestima-1-od-5-miliona.html>.
- Hag – ponovljeno suđenje Haradinaju* [Хаг поновљено суђење Харадинају], РТПС, 18 VIII 2011, [online] <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=44748>.
- Incidenti tokom inauguracije*, Mondo, 31 V 2017, [online] <https://mondo.rs/Info/Srbija/a1012777/Aleksandar-Vucic-incidenti-na-inauguraciji.html>.
- Indraszczyk A., *Ruchy społeczne a bezpieczeństwo człowieka i społeczności*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2017, vol. 14, no. 14.
- Ipak je uspeo: Parada ponosa održana w centru grada*, Telegraf, 27 IX 2013, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/839740-iznenadjenje-gej-parada-u-23h-ispred-vlade-srbije>.
- Jovanović N., *Parada ponosa. Ako je ovo ponos šta li je onda stid?*, Печат. Лист слободне Србије, 29 IX 2011, [online] <https://www.pecat.co.rs/2011/09/parada-ponosa-ako-je-ovo-ponos-sta-li-je-onda-stid/>.
- Jovović P., *Parada ponosa 2020: Solidarni i u četiri zida*, 12 IX 2020, [online] <https://nova.rs/vesti/parada-ponosa-2020-solidarni-i-u-cetiri-zida/>.
- Judah T., *Kosovo. War and Revenge*, New Haven–London 2000, <https://doi.org/10.12987/9780300237665>.
- Kako je organizovan „noćni prajd”*, Blic, 28 IX 2013, [online] <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/kako-je-organizovan-nocni-prajd/bv5hsr6>.
- Kancelarija za Kosovo i Metohiju. Vlada Republike Srbije, [online] <https://www.kim.gov.rs/lat/np101.php>.
- Kantyka S., Kantyka Z., *Nowe lokalne ruchy społeczne a kapitał polityczny*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2020, vol. 49, [online] <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rrpr/article/view/24560/22729>, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2020.49.1>.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Between European Integration and Dictatorship – the Policy of the Republic of Serbia (at the Time of the Pandemic) in 2020*, [w:] A. Domachowska i in.,

- Serbia Twenty Years After the Fall of Slobodan Milošević. Success, Evolution, or Continuation?*, Lublin 2021.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Operacja „Oluja” i spory wokół jej interpretacji*, [w:] *Balkany Zachodnie w systemie bezpieczeństwa euroatlantyckiego*, red. A. Głowacki, S.L. Szczesio, Łódź 2015.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića*, Kraków 2008.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbowie jako mniejszość w warunkach transformacji politycznej w państwach byłej Jugosławii 1995-2016*, Kraków 2017.
- „Kosovo je Srbija” širom Evrope, Mondo, 23 II 2008, [online] <https://mondo.rs/Info/Svet/a89825/Kosovo-je-Srbija-sirom-Evrope.html>.
- Lazarević A., *Završen Evroprajd, dan obeležiti incidenti, napadnuti i novinari*, Nova.rs, 17 IX 2022, [online] <https://nova.rs/vesti/drustvo/jake-policijske-snage-potisnule-litijase-dalje-od-skupstine/>.
- Labędz K., *Nowe ruchy społeczne w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2017, vol. 24, no. 2, <https://doi.org/10.17951/k.2017.24.2.187>.
- Maričić S., *Protest „Kosovo je Srbija” u centru Beograda: „Biti ili ne biti”*, BBC News na srpskom, 18 II 2019, [online] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47282482>.
- Matyjanka M., *Belgrad na wodzie*, Krytyka Polityczna, 27 VI 2017, [online] <https://krytyka.polityczna.pl/swiat/belgrad-na-wodzie/>.
- Mihajlović B., *Ugovor o Beogradu na vodi otkriva veliku prevaru*, Radio Slobodna Evropa, 21 IX 2015, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/ugovor-o-beogradu-na-vodi-otkriva-veliku-prevaru/27260571.html>.
- Miletić M., *U Srbiji raste podrška uvođenju sankcija protiv Rusije*, Radio Slobodna Evropa, 25 XI 2022, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-podrška-sankcijama-protiv-rusije/32149039.html>.
- Mladenov Jovanović S., „One of the Five Milion”: Serbia’s 2018-2019 Protests against Dictatorship, the Media, and the Government Response, De Gruyter, 16 V 2019, <https://doi.org/10.1515/openps-2019-0001>.
- „Ne odričem se”: Šesta oparada ponosa održana u centru Beograda, letele šljašteće konfete, Telegraf, 15 IX 2019, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3102573-ne-odricem-se-sesta-parada-ponosa-ucesnici-u-centru-beograda-foto>.
- Nedelja ponosa i Prajd 2021 – Saopštenje, Belgrade – Pride 2022 – EuroPride, 7 IX 2021, [online] <https://prajd.rs/nedelja-ponosa-i-prajd-2021-saopstenje/>.
- Održan anti-NATO miting u Beogradu: Poništiti zakon kojim se Srbija pretvara u NATO koloniju, Nova Srpska Politička Misao, Hronika, 27 III 2016, [online] <http://www.nspm.rs/hronika/danas-u-beogradu-u-14-casova-anti-nato-skup.html?alphabet=l#yvComment153481>.
- Palczyński T., *Nowe ruchy społeczne w warunkach globalizacji*, [online] https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/80032/palczynski_nowe_ruchy_spoleczne_2010.pdf.
- Parada ponosa u Beogradu 10.X, B92, 10 X 2010, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=09&dd=07&nav_id=456898.

- Pawłowski K., „*Jedan od pet miliona*”: protesty społeczne w Serbii, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2019, no. 3.
- Pawłowski K., *Państwowość Kosowa. Geneza, uwarunkowania, współczesność*, Lublin 2018.
- Pawłowski K., *Wpływy rosyjskie w rejonie Bałkanów Zachodnich*, cz. 1: *Serbia i Kosowo*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2020, no. 14, [online] https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/10/prace_ies_2020-014.pdf.
- Popović P., *Magla oko Beograda na vodi*, Istinomer, 27 VI 2014, [online] <https://www.istinomer.rs/ufokusu/magla-ok-beograda-na-vodi/>.
- Protest Dveri ispred Vlade Srbije* [Протест Двери испред Владе Србије], BTB, 28 XI 2012, [online] <http://www.vaseljenska.com/politika/protest-dveri-ispred-vlade-srbije/>.
- Protest Srba u Norveškoj*, B92, 25 II 2008, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=02&dd=25&nav_category=640&nav_id=286323.
- Protest studenata u Beogradu*, PTC, 21 XI 2012, [online] <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Drustvo/1215652/Protest+studenata+u+Beogradu.html>.
- Protest u Beogradu, 30. dan: „Čuvari vatre da izdrže”*, B92, 2 V 2017, [online] https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=05&dd=02&nav_category=12&nav_id=1256189.
- Protest u Beogradu protiv prelaza na Jarinju*, Naslovi.net, 10 XII 2012, [online] <http://www.naslovi.net/2012-12-10/beta/protest-u-beogradu-protiv-prelaza-na-jarinju/4181117>.
- Protest u Beogradu zbog oslobađanja Gotovine*, Mondo, 25 XI 2012, [online] <https://mondo.rs/Info/Srbija/a268998/Protest-u-Beogradu-zbog-oslobadjanja-Gotovine.html>.
- Protest zbog ugovora za BG na vodi*, BIZ, B92, 26 IV 2015, [online] <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/protest-zbog-ugovora-za-bg-na-vodi-985118>.
- Protesti protiv briselskog sporazuma*, Pečat [Протест против бриселског споразума, Печат], 10 V 2013, [online] <https://www.pecat.co.rs/2013/05/protest-protiv-briselskog-sporazuma/>.
- Protesti protiv Zakona o radu politički*, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 13 VII 2014, [online] <https://www.minrzs.gov.rs/srb-lat/aktuelnosti/vesti/prot%D0%B5sti-protiv-zakona-o-radu-politicki>.
- Radzioch J., *Konflikty społeczne a działalność nowych ruchów społecznych*, „Refleksje” 2018, no. 18, [online] <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/05/13-Radzioch.pdf>.
- Rakić N., *Dramatičan pad podrške građana Srbije članstvu u EU*, RTS, 26 IV 2022, [online] <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4792735/podraska-cu-gradjani-srbija-pad.html>.
- Republika Srbija. Predsednički izbori 2.april 2017. Izveštaj Misije OEBS/KDILJP-a o procesu sprovođenja izbora*, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava OSCE, Varšava, 8 VI 2017, [online] <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/dokumenta/ODIHR/Izveštaj%20OEBS%20SRB%20Presidential%202017%20-%20final%20report.pdf>.
- da Silva Ch., *Serbian Protesters Accuse Media of Turning Blind Eye, as Anti-corruption Rallies Continue*, „Independent” 2017, 8 IV, [online] <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/serbiaprotestersmediaaleksandarvucicprimeministerpolice-a7673532.html>.
- Sindikati zatražili ostavku Aleksandra Vulina* [Синдикати затражили оставку Александра Вулина], RTV, 17 IV 2014, [online] https://rtv.rs/sr_lat/zivot/drustvo/sindikati-zatrazili-ostavku-aleksandra-vulina_503432.html.

- Spasić V., *Protest ustanak za opstanak – narod protiv Rio Tinta zakazan za 11. septembar u Beogradu*, Balkan Green Energy News, 13 VIII 2021, [online] <https://balkangreenenergynews.com/rs/protest-ustanak-za-opstanak-narod-protiv-rio-tinta-zakazan-za-11-septembar-u-beogradu/>.
- Stanković S., *Organizatori protesta: Želimo da se mladi probude i vrate žar za promenama*, N1, 24 XII 2018, [online] <https://web.archive.org/web/20200722115736/http://rs.n1info.com/Vesti/a446752/Organizatori-protesta-Zelimo-da-se-mladi-probude-i-vrate-zar-za-promenama.html>.
- Stojanović B., *Opozicija nije samo „Savez za Srbiju“, opozicija su svi oni koji ne podržavaju ovu i ovakvu vlast – protesti su način da se građani oslobode straha* [Стојановић Б., Опозиција није само „Савез за Србију“, опозиција су сви они који не подржавају ову и овакву власт – протести су начин да се грађани ослободе страха], „Nova srpska politička misao“, 15 XII 2018, [online] <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/opozicija-nije-samo-savez-za-srbiju-opozicija-su-svi-oni-koji-ne-podrzavaju-ovu-i-ovakvu-vlast-protesti-su-nacin-da-se-gradjani-oslobode-straha.html>.
- Šetnja kroz grad i protest zbog rušenja u Savamali, N1, 25 V 2016, [online] <http://rs.n1info.com/a163396/Vesti/Vesti/Novi-protest-zbog-rusenja-u-Savamali.html>.
- Tatalović Ž., *Opozicija objavila predlog „Sporazuma sa narodom“*, N1, 6 II 2022, [online] <https://web.archive.org/web/20200221201139/http://rs.n1info.com/Vesti/a458105/Opozicija-objavila-predlog-Sporazuma-sa-narodom.html>.
- Tobiasz M., *Anti-politics and Civic Identity. How to Revitalize the Public Sphere in a Democracy?*, „Politeja“ 2020, vol. 17, no. 5, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.68.08>.
- U Beogradu održan zajednički protest građana i policijskih i vojnih sindikata, Radio Slobodna Evropa, 8 IV 2017, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/28417972.html>.
- U Ljubljani protesti Srba protiv nezavisnosti Kosova, Radio Slobodna Evropa, 2 III 2008, [online] <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045858.html>.
- U Srbiji najmanja podrška članstvu u EU od svih zemalja regiona, Danas, 16 XI 2021, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/u-srbiji-najmanja-podrska-clanstvu-u-eu-od-svih-zemlja-regiona/>.
- Udaljava li Vučić Srbiju od Moskve: Predsednik Srbije traži garancije od EU, Danas, 20 I 2023, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/udaljava-li-vucic-srbiju-od-moskve-srpski-predsednik-trazi-garancije-od-eu/?fbclid=IwAR0mUpnwFXJZNCfytSu2FGQmsF5m8aSHL0JFI18EuK1tDd0jevmaJZFldbQ>.
- Valtner L., *Nikada manja podrška ulasku Srbije u EU*, Danas, 28 I 2013, [online] <https://www.danas.rs/vesti/politika/nikada-manja-podrska-ulasku-srbije-u-eu/>.
- Vasić M., *Srbijanska policija 1987-2000. Do armije građanskog rata i natrag*, „Vreme“ 2002, no. 618 (7 XI), [online] <https://www.vreme.com/vreme/do-armije-gradjanskog-rata-i-natrag/>.
- Vladisavljević N., *Protesti u nedemokratskim režimima*, „Političke Perspektive“ 2011, vol. 1, no. 1, [online] https://www.researchgate.net/publication/342899353_Protesti_u_nedemokratskim_rezimima.
- Vucic Reacts to Protests: It's Okay as Long as It's Peaceful, B92, 4 IV 2017, [online] https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2017&mm=04&dd=04&nav_id=100933.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugostawii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003.

- Wiśniewska A., *Spółeczeństwo polityczne zastępuje społeczeństwo obywatelskie*, Krytyka Polityczna, 21 VI 2017, [online] <https://krytykapolityczna.pl/felietony/agnieszka-wisniewska/spoleczenstwo-polityczne-zastepuje-spoleczenstwo-obywatelskie/>.
- Zašto sam potpisao Zakon o NATO*, Predsednik Republike Srbije, 20 II 2016, [online] <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/zasto-sam-potpisao-zakon-o-nato>.
- Završen gej prajd u Beogradu: Šetalo 1000 ljudi. Građani im bacali ruže s balkona*, Telegraf, 20 IX 2015, [online] <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1758867-uzivo-gej-prajd-u-beogradu-evo-koje-su-ulice-zatvorene-i-kuda-ce-se-tacno-setati-foto>.

Mirella KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA – doktor habilitowana, profesor UJ. Pracuje w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Autorka, współautorka i redaktorka kilku monografii naukowych oraz kilkudziesięciu artykułów o tematyce bałkańskiej. Przewodnicząca Komisji Najnowszych Dziejów Słowian i wiceprzewodnicząca Komisji Środkowoeuropejskiej PAU, członkini Komisji Badań Bałkanów PAN oraz AIESEE. Redaktor naczelna „Studiów Środkowoeuropejskich i Bałkanistycznych” PAU. Zainteresowania naukowe: Półwysep Bałkański (transformacja polityczna, stosunki międzynarodowe, problemy etniczne).